

„Vzdání se své svobody znamená vzdání se své lidské hodnosti, lidských práv, ba i svých povinností ... Takové jednání je neslučitelné s lidskou přirozeností, neboť odejme-li se někomu veškerá svoboda jeho vůle, odejme se mu tím i veškerá mravní cena jeho činů.“

J. J. Rousseau

Ochrana lidských práv v českém právním řádu

Kateřina Šimáčková

Společnost je organizována mimo jiné prostřednictvím státu, který zajišťuje pro společnost řadu funkcí – je důsledkem dělby práce, slouží jako integrační a reprodukční nástroj pro společnost, pro celek, celý lidský kolektiv. V samé podstatě státu tkví i rozpor mezi státem a jednotlivcem, mezi svobodným bytím individua (svobodná lidská bytost) a nutností podřídit se celku (společnosti organizované do státu). Z tohoto rozporu pak plynou snahy o vymezení komunikace mezi státem a jednotlivcem, v demokratickém právním státě zajištěné dvěma způsoby. Tím prvním je stanovení pravidel vztahu mezi jednotlivcem a státem, vymezení sféry osobní autonomie jednotlivce – tedy oblast lidských práv. Tím druhým je pak zajištění participace jednotlivce na státní moci (volby, referenda, samospráva apod.).

Označení lidská a občanská práva reflektují přirozeněprávní koncepci ochrany lidských práv (oproti dřívějšímu chápání práva z pohledu pozitivistického). Přirozeněprávní pojetí lidských práv vychází z myšlenky, že některá práva (rovnost, svoboda, důstojnost) jsou lidské bytosti dána apriorně bez závislosti na státu, občanství, právu, jiná práva jsou dána jen členům určité komunity, tedy většinou občanům státu a souvisí s jeho občanským statutem (volební právo). Rozlišení práv a svobod vychází z toho, že svobody představují okruh osobní autonomie člověka, do které stát nemůže zasahovat (svoboda projevu), v této oblasti je stát povinen zdržet se zásahů. Právy jsou pak jednotlivé druhy možného aktivního chování jednotlivců vůči státu, stát je povinen aktivně tato práva poskytovat (např. sociální pomoc v nouzi). Pojem základní práva a svobody (Grundrechte) zdůrazňuje, že jsou obsaženy v určitých katalogích (seznamech) v textech ústav či mezinárodních smluv a jsou považována za nejdůležitější.¹

Pojem lidských práv obsahuje tři základní roviny – první je rovina filosofie a morálky lidských práv (etika lidských práv), tedy materiální pramen právního vyjádření práv. Druhou rovinou je politická ideologie lidských práv (diplomacie lidských práv), tedy cesta jakou se ochrana lidských práv prosazuje v mezinárodním prostředí i v jednotlivých státech. Třetí rovinou je platné právo lidských práv, tedy pozitivní právo, soudně či jinak vymahatelné, které by zde nebylo, pokud by nemělo základ ve filosofii, politice a diplomacii.²

¹ Tato stať je z velké části inspirována kapitolou Jednotlivec, společnost a stát z knihy Holländer, P.: Základy všeobecné státovědy, Nákladem Spolku právníků Všeohr, Praha 1995

² Sudre, F.: Mezinárodní a evropské právo lidských práv, Masarykova univerzita Brno, přeložil J. Malenovský, 1997. s. 11

Úvahy o prioritě přirozeného práva před pozitivním právem se objevuje už v antice v 5. stol. př. n. l. – sofisté současně potvrzují rovnost všech lidí (Alkidamás: Bůh stvořil lidi svobodné a nikoho neučinil otrokem.), stoici přispěli k dalšímu zdůvodnění rovnosti (Seneca: Ačkoli je vůči otrokům dovoleno vše, existuje něco, co obecné právo živým bytostem zakazuje, aby to bylo vůči lidem dovoleno.) K vývoji myšlenky o akceptování lidských práv přispělo i křesťanství (rovnost lidí před Bohem) a reformace (individualistické pojetí lidské existence). Již ve středověku se objevuje zdůvodnění práva na odpor (Widerstandsrecht). V průběhu renesance, přelom 13. a 14. století, obhajují někteří autoři sekularizaci státu a ideu suverenity lidu (Marsilius z Padovy v *Defensor pacis*: „všichni panovníci musí vládnout podle zákona a nikoli bez zákona“, „pravá příčina zákona je lid nebo úhrn občanů nebo jejich většina“). V téže době W. Occama dospěl k myšlence neodňatelnosti či nezczizitelnosti lidských práv, která jsou člověku propůjčena Bohem (svoboda, vlastnictví). V době anglické revoluce (1640 – 1660) J. Lock přinesl další důležitý objev – nestačí svobodu filosoficky postulovat, ale je nutno ji i institucionálně zajistit. Od něj pochází teorie dělby moci, dále dopracovaná v 18. století Montesquiennem a americkými federalisty. Dalšími velkými zastánci ochrany lidských práv byli i racionalisté a osvícenci (teorie společenské smlouvy). Na začátku 19. století je pak třeba zmínit Kanta, podle něhož k podstatě člověka patří možnost svobodně plánovat svůj život.³

Z nejdůležitějších historických právních dokumentů je třeba v souvislosti s ochranou základních práv zmínit anglickou Magnu Chartu Libertatum (1215), zakotvující nedotknutelnost svobody jednotlivce, Petition of Rights (1628), kterou Karel I. potvrzuje dosavadní práva parlamentu a zaručuje určitá občanská práva, potrestání je možno jen rozhodnutím soudu dle práva. Důležitým pramenem je i anglický Habeas Corpus Act (1679), který zakotvuje řádný proces a zásadu, že nikdo nesmí být zbaven svobody, ledaže na základě zákona a soudního rozhodnutí. Dále nelze opomenout ani Bill of Rights (1689) s petičním a volebním právem i zákazem krutých trestů či Act of Settlement (1701), zaručující nezávislost soudců. Ve Spojených státech amerických je třeba zmínit katalogy základních práv v ústavách Virginie, Marylandu a Massachusetts (1776, 1789) či Vyhlášení nezávislosti USA (1776), ve Francii Deklaraci práv člověka a občana (1789), která je dodnes součástí francouzské ústavy. Ve střední Evropě se poprvé k systematické ústavní úpravě základních práv a svobod přistoupilo až v rakouské ústavě z roku 1867. Důležitým krokem k vývoji ochrany lidských práv na našem území je pak přijetí Ústavy ČSR z roku 1920, obsahující rovněž katalog základních práv a svobod.⁴

Pro ochranu základních práv a svobod bylo také důležité zavedení ústavního soudnictví, které dohlíží na to, aby byly zákony v souladu s ústavou, tedy zejména s katalogem základních práv a svobod, obvykle obsaženým v ústavě či jejích dodatcích. Stejnou důležitost měla i skutečnost, že ochrana lidských práv dosáhla i mezinárodněpolitických a mezinárodněprávních garancí. K prvním pokusům dochází už v druhé polovině 19. století (zákaz obchodování s otroky, ženami a dětmi, konvence o zajatcích a zraněných za války, pravidla vedení války). Novým obdobím v této oblasti je doba po skončení druhé světové války a Charta OSN a Všeobecná deklarace lidských práv, následně pak Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech. Tyto Mezinárodní pakty ratifikovala i Československá socialistická republika a byly publikovány ve Sbírce zákonů pod. č. 120/1976). Pro ochranu lidských práv

³ K této problematice více např. v knize Krsková, A.: Dějiny evropského politického a právního myšlení, Eurolex Bohemia, 2003

⁴ Historické aspekty vývoje lidskoprávní ochrany jsou velmi dobře popsány např. v knize Hattenhauer, H.: Evropské dějiny práva, C.H. Beck, Praha 1998

v zemích bývalého komunistického bloku měly důležitý dopad i výsledky helsinské Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1975). Tyto ústupky ze strany komunistických vlád v zemích reálného socialismu vedly i v ČSSR k určitým protivládním iniciativám upozorňujícím na porušování lidských práv v těchto režimech (Charta 77, Helsinský výbor, Výbor pro ochranu neoprávněně stíhaných).

V demokratickém právním státě jsou lidská práva pod ochranou nezávislých vnitrostátních soudů. Pro členy Rady Evropy (tedy i náš stát) je závazná Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod (publikována ve Sbírce zákonů pod č. 209/1992 Sb.), která zřizuje Evropský soud pro lidská práva, před nímž v případě porušení svých práv a svobod může občan žalovat svého suveréna.

Základní práva a svobody lze členit dle jejich obsahové příbuznosti na

- základní práva a svobody vyplývající z rovnosti lidí

(zákaz diskriminace, rovnost podle měřítek spravedlnosti, požadavek equality a sociálního vyrovnání)

- svobody a práva vyplývající z lidské důstojnosti

(právo na soukromí, rodinný život, ochranu lidské důstojnosti, cti, jména, obydlí, listovní tajemství)

- práva a svobody spjaté s nedotknutelností osobní integrity

(právo na život, osobní svoboda, nedotknutelnost tělesné integrity, svoboda pohybu a pobytu)

- právo na řádný a spravedlivý proces

(Due process law, fair trial, garance ochrany práv ochranou procedury)

- duchovní svobody

(svoboda náboženského vyznání a světonázorového přesvědčení, svoboda myšlení, svoboda projevu, svoboda spolčování a navazující volební právo či právo na informace)

- hospodářské svobody

(svoboda vlastnictví, svoboda povolání, svoboda podnikání)

- sociální práva

(právo získávat prostředky pro své životní potřeby prací a na spravedlivou odměnu za práci, právo na humánní pracovní podmínky, na stávku, ochrana rodiny, žen, matek, dětí a mládeže, ochrana slabších, právo na vzdělání, zdravotní péči, životní prostředí atd.)

- práva menšin

(nejen vyloučení diskriminace, ale i pozitivní ochranná práva).

Již s ohledem na výše uvedené napětí mezi zájmem společnosti a zájmem jedince, ale i s ohledem na kolizi mezi zájmy různých jedinců musíme připustit i určité meze základních práv a svobod. Základní liberální zásadou v tomto smyslu je pravidlo: moje práva končí tam, kde začínají práva druhého. Dále musíme připustit, že práva individua lze omezit i z důvodů důležitého veřejného zájmu (např. jestliže je to v demokratické společnosti nezbytné pro bezpečnost státu, ochranu veřejné bezpečnosti a pořádku, předcházení trestným činům nebo pro ochranu práv a svobod druhých). Musíme-li však určité omezování práv a svobod připustit, je třeba se dobře bránit proti tomu, aby toto omezování nebylo zneužíváno. Proto čl. 4 odst. 4 naší Listiny základních práv a svobod stanoví: Při používání ustanovení o mezích základních práv a svobod musí být šetřeno jejich postaty a smyslu, taková omezení nesmějí být zneužívána k jiným účelům, než pro která byla stanovena. Dále platí pravidlo, že omezení práv a svobod je možné jen, pokud to Listina základních práv a svobod dovoluje a pokud takové omezení směřuje vůči všem stejně a je stanoveno zákonem.

Vedle omezení práva v zájmu společnosti již bylo zmíněno omezení práva kvůli právu druhého. Pro představu o kolizi mezi právy jednotlivců je možno upozornit jak na kolizi shodných práv, tak i kolizi dvou důležitých principů či práv. Kolize dvou vlastnických práv: já i můj soused chceme užívat své vlastnictví k našim zahrádkám, které spolu sousedí. Já mám představu klidného a tichého odpoledne, kdy budu sedět v křesle, číst noviny, dýchat čerstvý vzduch a poslouchat zpět ptáků, můj soused má představu odpoledne plného práce na zvelebování svého pozemku, kdy chce motorovou pilou pokácet a rozřezat strom, spálit uschlé listí a při této práci chce poslouchat hlasitou moderní hudbu. Asi není nutné vysvětlovat, že určitě z mého pohledu dojde k zásahu do mého výkonu vlastnického práva. Klasickým příkladem kolize práv je i kolize svobody slova a ochrany soukromí (ochrany osobnosti). Svoboda slova je důležitým nástrojem demokratické kontroly našich politiků. Dospěli jsme k tomu, že máme právo na informace o důležitých faktech pro naše např. volební rozhodování. Politici nám před volbami představují své rodiny, aby si získali naše sympatie. Bylo by fér, kdybychom se nedověděli i to, že svoje sympatické a ve volební kampani využitě manželky podvádějí s jinými ženami? Víme, že posledních deset let nějaký politik vydělal svým platem např. 5 milionů, neměli bychom mít právo ptát se, kde vzal peníze na dům, který stál 10 milionů? Nebylo by zveřejnění takové informace zásahem do jejich práva na soukromí? V televizních zprávách a bulvárních novinách rádi sledujeme dopravní nehody, vraždy nebo pohřby či rozvody celebrit. Připadalo by nám správné, aby nás někdo filmoval v bezvědomí po dopravní nehodě či útoku násilníka nebo při pohřbu naší matky? Popsané kolize mezi různými principy lidských práv či mezi lidským právem a veřejným zájmem obvykle vždy v konkrétní situaci posuzuje soud s přihlédnutím k proporcionálnímu vyvážení těchto práv a zájmů.

Pro problematiku lidských práv je dobré si uvědomit i to, že tato práva jsou kulturně a společensky podmíněna. Velmi zajímavé myšlenky v českém prostředí o hodnotách v právu a lidských právech lze nalézt např. v pracích Jana Sokola, podle nějž je „nutné bez výhrad uznat, že tak jako každé právo jsou i lidská a občanská práva kulturní a společenský výtvar, krajně složitý, jemný a podivuhodně dokonalý výsledek tisíciletého snažení mnoha a mnoha lidí i jejich institucí. Z toho rozhodně neplyne, že by byla v jakémkoli ohledu libovolná, právě naopak. Je to výsledek mnoha geniálních voleb, trpkých poučení a zkušeností, neúchylné lidské vůle po spravedlnosti – o níž sice nevíme, co je, zato velmi dobře cítíme, kde chybí. Z toho hned plyne důležitý důsledek: práva mi nedává žádná "příroda", nýbrž druzí lidé, moji spoluobčané. Jen oni mi je mohou zaručit a doslova "dát" - pokud to ovšem pokládají za svoji povinnost. Nic víc a nic méně. Autoři první francouzské Deklarace při vši snaze o "přirozenost" ještě cítili, že k právům nutně patří odpovídající povinnosti – a v preambuli to také uvedli. Z pozdějších formulací se povinnosti tiše vytratily. Myslím, že ke škodě věci. Vraťme se k příkladu práva na život. To přece nemůže rozumně znamenat nic jiného, než striktní zákaz jakémukoli člověku život brát. Přísně vzato bychom vůbec neměli říkat, že "mám právo na svůj život" (neboť žádné zjevně nemám), zato bychom měli vědět, že nemám právo na žádný cizí – to je to, co říká "právo na život". "Právo na život" je právo těch druhých – jinak řečeno, moje povinnost. Bezpečí, svoboda, majetek – to všechno jsou fakticky práva těch druhých, z nichž plynou moje omezení čili povinnosti. A teprve ve společnosti, která na to všechno přistoupila, se časem může zdát, že každý máme svá vlastní, osobní a občanská práva – tak samozřejmě, jako máme ruce a nohy. Ale pozor: jen tak dlouho, dokud se tento souhlas ve společnosti podaří udržet. Dokud se nezačnu bát, že ti druzí se těší až příliš velké svobodě, která ohrožuje moje bezpečí. Každý teroristický útok útočí právě na tomto slabém místě a jen občansky statečné společnosti tomuto tlaku odolají.“⁵

⁵ Sokol, J.: Jsou lidská práva přirozená? (2002), <http://www.jansokol.cz/cs/n-v-prava.php>